

Käsitööoskus väljasuremise äärel: ratassepa käsitööoskuste kadumine

Fruzsina Cseh

Resümee

Käsitöölise elu mõjutavad ühiskondlike ja majanduslike tingimuste muutumine ja mälestused. Ratassepatöö tehniliste oskuste mõistmise kõrval on oluline jälgida ka käsitööoskuste kadumist ja hoiakute muutumist. Käsitööoskuste kaotamise kogemus on igal meistril erinev, sõltudes konkreetsetest oludest, meistri teadmiste tasemest ja kogukonnast, kus ta töötab. Seetõttu erinevad ka sündmused, mida meistrid ise oluliseks peavad. Käsitööoskuste kaotamise protsess kätkeb mitmesuguseid mälestusi ja kogemusi ning võtab oluliselt rohkem aega (50–90 aastat) kui oskuste praktiseerimise kadumine. Seda protsessi tasub jälgida, sest viisid, kuidas käsitöölised on oma oskused kaotanud, räägivad palju ka ratassepa ametioskuste endi kohta. Lisaks muutuvatele mälestustele annavad need infot ka mitmesuguste käsitöölistega seotud väärtuste ja sotsiaalsete suhete kohta. Teadmiste kadumise uurimine tõstatab uusi küsimusi kadumise uurimise metoodikast, aga ka puudulikust infost kaduva tegevusala kohta võrreldes aktiivse ja elava käsitööalaga. Mida ja kuidas me peaksime küsima ja milliseid aspekte tuleks kaduvate oskuste juures uurida? Artikli autor püüab vastata neile küsimustele, toetudes omaenda uurimistöole ja kogemustele ning kasutades varasemaid selleteemalisi uurimistöid.

Võtmesõnad: ratassepp, kaotus, käsitööoskused, oskused, tööriistad, sotsiaalsed suhted, eluloo uurimine

Sissejuhatus

Käsitööoskuste ja käsitöölise kui klassi uurimist alustati Ungaris 1950.–1960. aastatel, sest automatiseerimisest tingituna kardeti mitmete käsitööalade puhul, et käes on viimane hetk otsida üles veel elus olevad käsitöölised (Bodgál 1962, 1965, 1967, 1968; Dobos 1976; Fejes 1976; Madar 1982; Szekeres 1987; Tóth 1977). Sai selgeks, et muutunud majanduslikest tingimustest tulenevalt on oluliselt muutunud käsitöölise sotsiaalne paiknemine, käsitöölised kui sajandeid oluline olnud sotsiaalne kiht. Mis puudutab uurimistöo tegemist,

siis lisaks käsitööala objektiivsele kirjeldamisele koondus tähelepanu ka käsitööliste ühiskondliku ja majandusliku rolli uurimisele ning nendega seotud aspektide tuvastamisele (Juhász 2003; Nagybakay, Németh (toim.) 1988: 7; Bácskai 1989). 1960. ja 1970. aastate tööstuslik tootmine surus paljud käsitöölised turult välja, mõned neist andsid aga oma traditsioone endiselt edasi, tegeledes kas tarbekunstiga või täites eritellimusi. Sellisteks tegevusaladeks olid näiteks sepa- ja vasksepatöö. Kuid isegi tarbekunstina ei suutnud rahvakunsti ja traditsiooniliste käsitöövõtete kaasamine ratassepa käsitööala päästa. Sellist käsitööd võidakse ju endiselt vajada kaarikute võidusõidu jaoks, kuid ilmtingimata ei ole vajalikud samad võtted ja materjalid, mida kasutati traditsiooniliste talupojasõidukite valmistamiseks. Alates 1960. aastatest ilmus üha enam masinaid nii põllumajandusse (kollektiviseerimise tulemusena) kui ka maanteetransporti. Ratasseppeade elukäigud, see, kuidas nad kohanesid muutuvate nõudmiste ja alternatiividega, illustreerivad seda, millist mõju avaldasid 20. sajandi teise poole ühiskondlikud ja majanduslikud muutused käsitööoskustele. Käsitööala lakkamine või hülgamine sisaldub sõnades, mis korduvad igas jutustuses, ning koos joonistavad need välja kaotuse definitsiooni.

Selle uurimistöö eesmärk ei ole loetleda tunnuseid, mis eristavad juba kadunud käsitööala sellisest, mida on veel võimalik päästa. Kuigi meie meelest on oluline, et ratassepad võimaluse korral oma teadmisi järgnevale põlvkonnale edasi annaksid, ei arutle me siin selle võimaluste üle. Pigem rõhutame seda, et kadumine kui protsess on lahutamatult seotud käsitööala ajaloo, mistõttu soovime juhtida tähelepanu muutuste dokumenteerimise olulisusele käsitöö kui tegevusala uurimisel. Intensiivseid muutusi teevad läbi kõik käsitööharud, sest muutuvad ühiskondlikud arusaamad ning nende tegevusalade majanduslik ja kultuuriline roll. Ratassepa tegevusala on võimalik uurida ainult kadumise ja mäletamise kaudu, tuginedes pigem jutustustele ja säilinud tööriistadele, mitte protsessile, mida oleks võimalik praktikas vaadelda. See sunnib uurijat otsima uusi aspekte ja lähenemisviise.

Kadumise protsessile on võimalik ligi pääseda selles osalenute jutustuste kaudu, sageli ka veel alles olevate täielike tööriistakomplektide kaudu, mis on seotud kadunud objekti või käsitööalaga. Millised objektid on veel olemas ja kuidas muutub nende olulisus, nende prestiiž omaniku silmis või välise vaatleja, uurija silmis? Kaotus toob peale objekti kadumise kaasa ka (nostalgiliste tunnete tõttu) objektide kollektseerimise. Kõike seda on võimalik alljärgnevatel näidetes jälgida.

Käsitöölise identiteeti määratleb osaliselt tema majanduslik positsioon ja ajastu moderniseerumissuundumus. Kuid sõltumata sellest, kas inimene töötab sõltumatu meistrina või töölisena suuremas töökojas, oli kuni 20. sajandi

keskpaigani valdavaks seisukoht, et need, keda peetakse käsitöolisteks, töötavad peamiselt käsitööriistadega. Millises ulatuses on masinad käsitöö rolli üle võtnud, see on tegevusalati olnud erinev, kuid iga toode vajab selgelt minigeid käsitöölise ekspertoskusi ja vähemalt mingi osa sellest on töö tegemine käsitsi. Ratasseppade puhul vajati erioskusi vankrite ja kaarikute kokkupanemisel, eriti rataste valmistamisel. Selle protsessi käigus, mida varem tehti käsitööriistadega ja mis alates 1940. aastatest läks järk-järgult üle masinatele, pidid osade suurused, rattarumm, kodarate kalle ja rattapöia paigaldamine olema tehtud selliselt, et vanker oleks suuteline kandma koormat igasuguste teeolude korral ja isegi siis, kui rauast vits ära tuleb.

Oma välitöödel aastatel 2006–2011 Ungari kirde- ja idaosas ning Bácskas (Serbias) otsisin ma endisi ratasseppi. Lisaks dokumentide kogumisele ning tööriistade, tehnikate ja käsitöötoodete kirjeldamisele pöörasin intervjuudes erilist tähelepanu nende inimeste elukäigu ülestähendamisele. Ma keskendusin käsitöölisena töötanud ratasseppadele, kes tegutsesid kas üksi või ühe-kahe abilisega. Ma ei soovinud uurida väljaõppeta töölisi ega suuri töökodasid, kus tegutsesid mitmed oskustöölised.¹ Nelja ratasepa jutustuste põhjal, kolm neist Ungari kirdeosast ja üks Ungari kesktasandikult, kirjeldatakse selles artiklis ratasepa ametiga seotud väärtusi, mis ühtlasi defineerivad seda käsitööala.

Kaotuse definitsioon

Kaotuse kontseptsiooni ja definitsioonidega (sõjas kodu kaotamise, armastatud inimeste kaotuse, maastike muutumise/kadumise, vähemuste traditsioonide kadumisega jms) on tegeletud paljudes uurimustes. Ljubljanas 2008. aastal toimunud EASA (Euroopa Sotsiaalanthropoloogide Ühingu) konverentsil oli sellele teemale pühendatud eraldi sektsioon pealkirjaga „See on läinud: kaotuse antropoloogia“. Kuigi seal tutvustatud uurimistööd tegelesid kaotuse ja kadumisega mitmetest vaatenurkadest, võis protsessi analüüsivate puhul täheldada sarnaseid elemente. Esile kerkisid võtmesõnad *hirm*, *nostalgia* ja *kadumise vastu võitlemine*, samuti *püüd säilitada* midagi, mis ei saa selle püüde tõttu kunagi olla originaal ja mida tuleb defineerida uues raamistikus. Meie arvates sisaldab kaotuse mõiste ka sundust: teatavaid väliseid sündivaid asjaolusid, mis tingivad kaotuse ja sunnivad peale asenduse. Inimene on

1 Välitööd moodustasid osa minu doktoritööst. Terve uurimistöo rataste valmistamise ajaloost Ungaris ilmus 2014. aastal (vt Cseh 2014). Siinne artikkel on täiendatud versioon ettekandest Euroopa Sotsiaalanthropoloogide Ühingu 10. konverentsil „Mittmekesisuse ja vastastikkuse kogemine“ (European Association of Social Anthropologists, Ljubljana. 26.–30. august, 2008). Töötoa „See on läinud: kaotuse antropoloogia“ kokkukutsujateks olid Stefanie Lotter ja Robert Thornton. Ettekandjad: Peter Phillimore, Joshua Rickard, Laura Huttunen, Chiara Garattini, Anne Brydon, Eric Worby, Liam Campbell, Aleš Lamut ja käesoleva artikli autor. Ettekande kokkuvõtet vt Mesarič jt (toim.) 2008: 414–418.

sunnitud aktsepteerima armastatud inimese kaotust, valima uue keele, uue kodumaa, uue kodu, õppima uue ameti. Mainitud emotsioonide ja reaktsioonide intensiivsus sõltub muidugi kaotuse iseloomust ja ulatusest. Kui miski on kadunud, siis seda protsessi uurides kerkib alati üles küsimus: mis see on, mida oleks võimalik säilitada, ja mis kujul?

Inglise keeles hõlmab sõna *loss* ('kaotus') ka kõiki tähenduse kaotusi, mis tahes kontekstis me seda ka ei uuriks. Kuid tasuks siiski üle vaadata sõna *kaotus* eri tähendusvarjundid. Ratasseppeade käsitööoskuste kadumine on koos teiste kaduvate käsitööaladega kahtlemata kaotus rahvuse tasandil, suurema kogukonna jaoks, kelle jaoks talupojakultuuri väärtused on olulised. Mis puudutab kadumise põhjust, siis võime ratassepa tegevusala täie õigusega nimetada surevaks käsitööalaks. See on kaotus ühe kitsama rühma või küla jaoks, isegi kui nad ise ei püüa tegevusala elustada, kuna see ei mõjuta nende igapäevaelu. Seetõttu oleks selles kontekstis õigem termin *lakkamine* (*cessation*), sest ühe isiku või käsitöölise elus on see kõigest osaline kaotus. Lõppude lõpuks see käsitöölise, kes kunagi aktiivselt oma tegevusalal tegutses, pole oma teadmisi veel kaotanud; kuid nad on siiski kaotanud osa sotsiaalsetest sidemetest ja muutunud on nende roll kogukonnas. Seetõttu on kohasem nende puhul rääkida oma tegevusala hülgamisest.

Säilitamise katsed

Üks põhjustest, miks vähenes ratassepatöö tegijate hulk, oli 19. sajandi lõpu manufaktuuride ja põllumajanduse mehhaniseerimise buum. Ent ka teised sotsiaalsed nähtused on avaldanud mõju käsitöölise arvule. 1900. aastate esimesel poolel olid käsitöölised valdavalt sõltumatud meistrid, mis defineeris ka nende eneseteadvuse ja hoiakud. Kompetentsi ja traditsioonide tõttu oli käsitöölise valduses selline kultuuriline kapital, mis sidus neid väikekodanlusega. Sellet tulenevalt kasvatasid käsitöölised oma ühiskonnaklassi suurust ning sotsiaalset ja poliitilist olulisust (Paládi-Kovács 2000: 310). Kuna käsitöölised olid seotud ka kiriku ja konservatiivsete väärtustega, siis püüdis riik pärast 1945. aastat käsitöölise tegevust likvideerida: väikeste sõltumatute töökodade rajamist peeti ebasoovitavaks ning soositi töötamist riigi omanduses olevates ettevõtetes. Protsess intensiivistus veelgi pärast 1949. aastat, kui algas väiksemate tehaste ja töökodade natsionaliseerimine (Paládi-Kovács 2000: 362; Valuch 2001: 173–174). See tõi kaasa käsitöölise arvu pideva languse ning sellest tingitud raskused nõudluse rahuldamisega. Nende probleemide lahendamiseks võeti 1953. aastal vastu kauplemist reguleeriv seadus, mis hõlbustas kauplemislubade väljaandmist ja tõi kaasa käsitöölise arvu märgatava suurenemise. 1957. aastal otsustas riik hakata varustama käsitöölisi ka toormaterjaliga (Smuta 1982: 113–116; Valuch 2001: 171–187).

Ratasseppade ja mitme teise käsitööala praktiseerijate puhul oli just sõnavara see, mida lingvistid ja etnograafid esimesena ohustatuks pidasid. Sel põhjusel esitas Ungari Teaduste Akadeemia 1883. aastal üleskutse koguda ungarikeelset terminoloogiat tööriistade, toodete ja tööprotsesside kohta ning julgustas käsitöölisi kasutama just neid sõnu enamlevinud saksakeelsete või saksa keelest tuletatud ungari sõnade asemel. Ent üleskutse polnud kuigi tulemuslik, mistõttu János Frecskay andis 1912. aastal välja „Käsitöö sõnastiku“, mis sisaldas käsitööalade sõnavara nii ungari kui ka saksa keeles (Frecskay 1912).² Selline ungaristamine oli edukas vaid osaliselt, kuna mõnedel käsitööaladel kasutatakse endiselt saksakeelseid või saksa keelest tuletatud ungari sõnu. Lisaks tasub koguda ka samade asjade nimede variante eri piirkondadest, mis mõnikord on sarnased, teinekord aga väga erinevad. Selline terminoloogia kuulub lahutamatuks tööstuse ajaloo juurde ja õnneks pole kõik sellest veel kadunud. Seda on võimalik uurida ning etnograafilises kirjanduses leiduvaid materjale lisainfoga täiendada.

Kahe maailmasõja vahelisel ajal polnud aga vaja üles tähendada mitte enam sõnavara, vaid tegevusalasid endid, mille kasutajate arv oli hakanud kiiresti kahanema. 1926. aastal esitas Ungari Rahvusmuuseumi etnograafilise kollektsioon (etnograafiamuuseumi eelkäija) – ministeeriumi palvel – korralduse koostada „päästmist“ vajavate käsitööalade loend. Selle loendi koostaja tegi ettepaneku tegutseda tööstuskodade kaudu selle nimel, et päästa tegevusalasid ja käsitöölisi tegevusi. Pole teada, kas see loend ka käsitööaladele mingit otsest mõju avaldas, kuid seda peetakse siiski oluliseks kultuurilooliseks infoks. Kasvas etnograafilise huvi rahvakunsti ja käsitöönduse vastu, mis tõi paljude käsitööalade juurde uue põlvkonna, kuigi see toimus enamasti uuenenud raamistikus. Need teemad kerkisid uuesti üles 1980. aastatel, kui nimekirja sattus veel rohkem käsitööalasid. Erinevalt varasemast nimekirjast oli 1980. aastatel nende käsitööalade seas, mida peeti ohustatuks, juba sees ka ratasseppade tegevusala (Gráfik 1985).

Ratasseppade elukäigud kui tõendid kaotusest

Selleks, et kogutud elukäike analüüsida, seostada neid kirjalike allikate ja esemetega, tasub kasutusele võtta niinimetatud „eluloo uurimise“ meetod.³ Meie juhtumi puhul püüame jälgida muutumisprotsessi nii, et lisaks eelpool mainitud kolmele aspektile arvestatakse ka inimese elu püsivaid ja muutu- vaid elemente. Teiste sõnadega: millised tegurid aitasid kohaneda ühiskonna

2 Üks huvitav asjaolu selle sõnaraamatu juures on, et kohati loob autor ise vasteid saksakeelsetele sõnadele, lähtudes oma teadmistest selle kohta, kuidas mingit tööriista kasutatakse.

3 Eluloo uurimise meetodi kohta vt Mandelbaum 1982: 34–38.

Joonis 1. Välitööde läbiviimise kohad. *Fruzsina Csehi* joonis.

poolt pakutud uute oludega ja millised tegurid kohanemisprotsessi käigus muutusid.

Silmas tuleks pidada ka seda, et elulood koostatakse olevikuga võrreldes (Niedermüller 1988: 468). Jutustustes, mis on kogutud aastakümneid pärast käsitööala kadumist, mõned aspektid võimenduvad, teisi aga ratassepad ise nii oluliseks ei pea – vastavalt sellele, kuidas viimase 30–40 aasta kogemuses käsitöölise hoiakuid ja väärtusi mõjutasid. Analüüsis tuleb arvesse võtta ka vahetut ümbrust, mis määras ära inimese valikud ja kohanemisiisid.

Ratassepad valmistasid vankritele kõiki puitosi, vahetasid kulunud ja purunenud osi, kuid nende poole pöörduti ka siis, kui vajati mõningaid talumajapidamises kasutatud tööriistu või tööriistade käepidemeid. Kuigi puust haugasambaid valmistasid mitmed inimesed (Domonkos 1991: 432) sugulastest kuni tiseriteni, olid paljudes külades nende valmistajateks siiski just ratassepad – kas sellepärast, et külas tiserit polnud, või siis oligi see nende ülesanne (Juhász 1991: 138; Domonkos 1991: 433). Sõiduvahendite valmistamisel tegid ratassepad koostööd kohalike seppadega.

L. G. Sündis Tardonas, P. L. Kurityánis; mõlemad veetsid kogu oma elu kodukülas, mis asuvad Bükki mägedes. Lisaks põllumajandusele oli piirkonnas olulisel kohal ka metsandus ja loomakasvatus. Tänu metsas tehtavatele töödele (lubjapõletamine, puusõe põletamine, metsa raiumine jne) tundsid kõik inimesed hästi metsa ja eri puuliike, ning vankritööstus ja hiljem ka üha arenevad kaevandused pakkusid piisavalt töökohti neile, kes ei spetsialiseerunud põllumajandusele ega loomakasvatusele. Üks uuritud ratasseppadest

(Sz. M.) on pärit Ungari tasandikult, Tiszaigari külast, teine uuritav (P. B.) sündis ratasseppade dünastiasse Törökszentmiklós (u 10 000 elanikuga linnas). Ungari tasandikul on põllumajandus ja loomakasvatus tööstuse kõrval olulisemal kohal kui mägede piirkonnas; seetõttu olid seal pärast mõningate käsitöölade mandumist töövõimaluste pakkujateks peamiselt kolhoosid. (Joonis 1.)

Peamised pöörded

L. G. sündis 1931. aastal Tardonas. Kahe lapsega perekond elatus põllumajandusest ja viinamarjakasvatusest. Teismelisena käis L. G. koos õemehega Bükki mägedes raudteeliipreid ja tugiposte valmistamas ning õppis selgeks kirve kasutamise. Et ta puitmaterjale hästi tundis, otsustas ta õppida selgeks mingi puidu töötlemisega seotud ameti. 1947. aasta septembris leidis L. G. Sajószentpéterist ühe rattameistri ning oli kaks aastat tema juures õpipoisiks. Seejärel jäi ta veel üheks aastaks meistri juurde tema abiliseks, töötades iseseisvalt. Ta polnud eriti heal järjel, seetõttu ostis ta isa abiga Szirmabesenyőst ära ühe surnud käsitöölise töövahendid. Noor ratassepp abiellus 1954. aastal ja sama aasta veebruaris sai ta kauplemislitsentsi. 1956. aastal ehitas L. G. endale maja koos töökojaga. 1950. ja 1960. aastatel oli ratassepal palju tööd, sest peaaegu igas majapidamises oli paar kasutuses olevat vankrit. 1962. aastal oli selles külas 102 hobust ja 22 härga (KSH 1972), lisaks saabus tellimusi ka naaberküladest (Bánhorvátist, Kazincbarcikast, Mályinkast ja Dédest). Elekter jõudis külasse 1958. aastal, mis võimaldas hakata tellimusi kiiremini täitma (Takács 2003: 126), ning tasapisi hakkas ratassepp oma töökoda automatiseerima. L. G. sooritas meistrieksami 1958. aastal. Kuni 1970. aastani hariti ka maad, kuigi üha väiksema intensiivsusega. Kuna töö hulk vähenes, loobus L. G. töötamisest iseseisva käsitöölisena ja läks tööle kaevandusse. Kuni 1970. aastani tegi ta paralleelselt kodus ka ratassepa tööd. Herbolya kaevanduses töötas ta mõnda aega kaevanduskäigus, hiljem tegi kaevanduse töökojas puutööd kuni pensionile jäämiseni 1984. aastal, mille tingis tõsine haigus. Hiljem võttis ta vastu väikemaid tööotsi ümbruskonnast: tegi pulki, tööriistade käepidemeid, lakkimistöid, vankriratta-kujulisi lühtreid. Seetõttu taotles ta 1987. aastal uuesti kauplemisluba.⁴ Ta suri 2013. aastal.

P. L. sündis 1925. aastal Kurityánis. Ta oli lastest kõige vanem; tema noorematest õdedest-vendadest üks oli õpetaja ja teine sepp. P. L. oli aastatel 1941–1945 kolm aastat ratassepa õpilane Alsószuhas. 1945. aastal sai ta tööd Szuhavölgy kaevanduses, kus töötas seejärel 41 aastat. Kaevanduse töökojas

4 L. G. täpsema elukäigu kohta vt Cseh 2011.

valmistas ta tööriistade käepide-
meid, vankreid, rattaid ja masinate
nurgaplokke; kohalike elanike ja
ümberkaudsete talunike tellimusi
täitis ratassepp omaenda töökojas.
Nii kaevanduses kui ka kodus tegi ta
koostööd seppadega. P. L. meistriek-
samit ei teinud, sest kaevanduse töö-
kojas töötades polnud tal seda vaja.
Ta töötas kokku 45 aastat ja on olnud
pensionil 23 aastat.

Sz. M. sündis 1946. aastal Tisza-
igaris. Kuni kuuenda eluaastani elas
ta oma vanemate talus, kuid 1952.
aastal ostis perekond maja külla ja Sz.
M. hakkas seal koolis käima. Talukoht
oli neil alles ja nad harisid seal maad
kuni 1959. aastani, mil andsid kõik
oma maad, loomad, tööriistad ja

masinad üle kolhoosile (mis moodustati Tiszaigaris 1949. aastal). Aastatel
1960–1963 oli Sz. M. kolhoosis ratassepa õpipoiss, kuid ta käis ka ametikoolis
Tiszafüredis ja Karcagis. Eksami tegi ta Szolnokis ning pärast seda töötas viis
või kuus aastat ratassepana. 1970. aastate alguses, kui hakkas levima automa-
tiseerimine, vahetas ta ametit ja asus tööle tislerna. Kuni 1960. aastateni oli
sealkandis mitmeid ratasseppi, kes end selle tegevusalaga ära elatasid.

P. B. sündis 1932. aastal Törökszentmiklós ratasseppade dünastiasse:
ratassepad olid tema isa, vanaisa, üks tema onudest ja kaks isapoolset nõbu.
Ratasseppade ajalugu tema suguvõsas ulatub 1840. aastatesse. P. B. käis alg-
koolis Törökszentmiklós ja keskkoolis Cegléd. Budapestis õppis ta
Põllumajanduskolledži agrotehnika teaduskonnas. Pärast kodukanti tagasi
pöördumist saadeti ta põllumajandusmasinate tehasesse praktikale, seejärel
oli ta agronoom ja hiljem Riiklikus Põllumajandusmasinate Tehases peagro-
noom ning lõpuks sai ta Kisújszállási Masinatehase direktoriks. Seal määrati ta
kohaliku omavalitsuse juhiks ja selles ametis püsis ta 16 aastat, jäädes lõpuks
1992. aastal pensionile. Oma jutustuse kohaselt võttis ta kodus viibides kuni
1962. aastani aktiivselt osa ka ratassepatöödest oma isa töökojas. Kui P. B. pen-
sionile jäi, ehitas ta Kisújszállásisse töökoja, kasutades osalt oma isa tööriistu ja
osalt ostis uusi tööriistu ja masinaid. Ta restaureeris võiduajamiste vankrite ja
kaarikute puitosi, kuid paari aasta pärast loobus sellest, sest tundis, et tal pole
piisavalt energiat ja ka rahaliselt ei tasunud see töö ära. Ta suri 2009. aastal.

Foto 1. Vanker Tardonast. *Fruzsina Csehi* foto.

Ratasseppade kohanemisviisides võib olla erinevusi vastavalt sellele, mil-liseid võimalusi looduslik ja sotsiaalne keskkond kellelegi pakkus. L. G. ja P. L.-i puhul oli selge, et nad olid suuteliselt leidma tööd kaevandustes, ja kuni see võimalus oli olemas, said nad töötada ka kodus, kasutades oma ameti-oskusi. Tiszaigari ratassepp sai tööd kolhoosis, aga kuni viimase ajani jätkas ta ka vankrirataste parandamist, kui selleks oli vajadust. Tõeliselt huvitav on P. B. juhtum, kes sellel alal tegelikult kunagi professionaalina ei tegutsenud. Tema kohanemisviisid määras ilmselt ära pärinemine ratasseppade suguvõ-sast, millel oli sellel käsitöölal kõige tähelepanuväärsem ajalugu ning sel-lest tulenevalt ka rohkem jõukust ja sotsiaalset prestiiži. Kuna teised kolm ratasseppa olid pärit talupojaperest ja nende jaoks tähendas käsitöölise amet suurt hüpet edasi (eriti pärast kauplemist reguleeriva seaduse vastuvõtmist), siis P. B. jaoks oli – lisaks ratassepa ametioskuste omandamisele – järgmi-seks astmeks sotsiaalses hierarhias diplom. P. B. kõrge ühiskondlik positsioon kogukonnas, mille ta saavutas tänu karjäärile poliitikas, seostub hästi käsi-tööliste suguvõsade ajaloolise positsiooniga. Seega selle juhtumi puhul pole ametiga seotud prestiiži aluseks mitte ratassepa kui käsitöölise kompetents, vaid suguvõsa ajalugu ja tema enda poliitiline karjäär.

Käsitööskuste kui väärtuse kadu

Et saada teada, mida käsitööskuste kadumine tähendab ja kelle jaoks see on kaotus, tuleks uurida seda, millest käsitööskus koosneb ja mis teeb kellestki käsitöölise. Kohanemise viisid aitavad meil neile küsimustele vastata.

Käsitöölise ühiskondliku tähtsuse määras ära tema varaline seis (Juhász 2003). Kuigi talupoegade kogukonnas oli kõige hinnalisem varandus maa, esin-dasid käsitööskused, kuna need tähendasid head sissetulekut, vaeste perede laste jaoks suurt hüpet edasi (Madar 1982: 442; Juhász 2003: 50). L. G. isa nägi ratassepa-ametis oma pojale kindlat töökohta. Hea ratassepp oleks oma teenis-tusega rahul nii Tardonas kui ka kõikjal mujal riigis ning meie näide Halmajist tõendab samuti selle väite paikapidavust. Kohalik ratassepp István Bognár ütles, et tema teenis oma käsitööga rohkem kui talumees, kellel oli 14,25 hekta-rit maad (Dobos 1976: 91). Ratassepa töö tähendas teadmisi, mida oli võimalik kasutada ka tiserina või kaevanduse töökojas töötades. Ratasseppade amet oli tänu nende ametialastele teadmistele kõikjal turvaline. Seetõttu rahalises mõt-tes käsitöölise ühiskondlik positsioon ei vähenenud. Teise muudatuse tingisid muutused töös endas: kuigi ratassepad tegid endiselt mingil määral tööd ka oma isiklikus töökojas, töötas suurem osa neist tehastes. Ent kuna ühiskond-like rollidega seotud väärtustes toimus 1950. aastate alguses suuri muutusi, ei tõlgendatud palgatöölisenä töötamist mainekaona. L. G. oli uhke oma oskuste üle, mida ta neil aastatel seoses muutunud oludega omandas.

Traditsioonilises talupojauhiskonnas määratles käsitöölise olulisust ka see, kas ta töötas üksi või koos abilistega ja kui palju abilisi tal oli. 20. sajandi keskpaigaks ei mõjutanud abiliste arv enam nii suurel määral käsitöölise sotsiaalset prestiiži, sest nõudmine ratassepa ametioskuste järele oli languses. Ratassepad rääkisid, et vanadel meistritel oli ainult üks abiline või õpipoiss, sest töökotta mahtus sisse ainult kaks tööpinki, ja kuna tööd oli palju, siis polnud mahti rohkem kui ühte õpipoissi õpetada. Õpipoisid omandasid ametit järk-järgult, aga neilt oodati, et nad omandaksid teatava sõltumatult tegutsemise oskuse. Ent väikestes töökodades tuli aeg-ajalt sedagi ette, et tööd oli abilise pidamiseks liiga vähe. Näiteks L. G. kasutas abilisi ainult kaks korda ja lühema aja vältel.

Ratasseppade arvamuse kohaselt näitas ühe ratta valmistamiseks kuluv aeg ära, kui osav käsitööliline oma ametis oli, kuna just ratas oli see osa vankrist, mis vajab kõige rohkem teadmisi. Tardona ratassepal kulus ratta valmistamise peale üks päev, kuid mõnikord tegi ta kahe päevaga valmis kolm ratas.⁵ Ratassepa valmistatud toodete kvaliteeti ei kontrollinud ainult kasutajad – väga oluline oli ka teiste käsitöölise (seppade) arvamus. Seega hästi tehtud töö väärtuse lõi kogukonna arvamus. Kogukonnas mäletati head ratasseppa veel aastakümneid pärast seda, kui ta oli oma töö lõpetanud. Minu küsitletud ratasseppade arvamuste kohaselt oli nende töö juures kõige olulisemaks väärtuseks kompetentsus ja usaldusväärsus. Just sellepärast oli P. L. nii uhke oma autoriteedi üle, mille sai 60 aastat kaevurite ametiühingusse kuulumise eest.

Kuni 20. sajandi alguseni oli käsitöölistel oma külas või väikelinnas sageli täita oluline ühiskondlik roll. Márton Tóth, kes oli Tiszaigaris ratassepp 1920.–1930. aastatel, oli külavanem ja volinik (Bakó 1992: 21). Ka üks Ároktó seppadest oli külavanem (Bodgál 1967: 216). Ent sajandi keskpaigaks ei täitnud käsitöölised enam küla hierarhias olulisi rolle. Ka L. G. oli külavanem, aga mitte oma ameti tõttu – tema päris selle positsiooni oma isalt. Tiszaigarist pärit ratassepp, samuti Kurityánist pärit uuritav ei kandnud mingeid olulisi ühiskondlikke rolle. P. B., kes pärineb ratasseppade suguvõsast, rõhutab seda, kui palju tunnustust on need käsitöölised traditsiooniliselt saanud. Tema positsiooni võib lugeda poliitilise karjääri teeneks, kusjuures ta püüdis anda endast parima, et säilitada seda ka pärast pensionile jäämist. Sellele vaatamata on ta uhke, et oli algselt ratassepp, kuigi keegi seda tema kohta varem ei teadnud. Vaatamata sellele, et ta selle käsitööalaga enam ei tegele, on tema arvamus mõõda ratasseppade kompetentsi teadvustamine väga oluline ja vajalik.

5 Esemete valmistamiseks kulutatud aja kohta vt ka Paládi-Kovács 1984: 165.

Veel nüüdki tunnevad varem ratassepa-ametis tegutsenud uhkust oma teadmiste üle, samuti kõigi teiste ametite üle, mida nad on pidanud. Lisaks mäletab kohalik kogukond mõnel pool endiselt nende töid ja räägib neist. Ent kui kadus nõudlus ratasseppade töö ja mõnede teistegi käsitöölade järele, siis kaotasid uutes sotsiaalsetes ja majanduslikes oludes kehtivuse ka need väärtused, mida löid väikesed talupojakogukonnad ja mida toetasid kõik ausad käsitöölised. Alates 20. sajandi keskpaigast hakkasid ühiskonda toodetega, ent üha enam ka töökohtadega varustama vabrikud, ühtlasi ühiskonda ümber kujundades. Paljud inimesed leidsid tööd väljaspool oma asulat ja pidid sageli selle tulemusena kolima, mis tõi kaasa traditsioonilise talupojajühiskonna väärtussüsteemi radikaalse ümberkujundamise.

Foto 2. Hauatähis Tardonast. *Fruzsina Csehi* foto.

Suhete kadumine

20. sajandi keskpaigas oli hea käsitööoskus endiselt väga prestiižne. Käsitöeline hoidis oma mainet tellimusi täites. Käsitöölised, kes ei suutnud tellimusi täita, kaotasid oma usaldusvääruse. Lisaks oli usaldusväärus kindla töö tagamise eeltingimuseks (Jávor 2000: 641).

Hea ratassepp leidis piisavalt tellimusi, kuid pika ja eduka suhte üheks oluliseks tingimuseks oli ausus. Käsitöeline pidi olema hea inimestetundja, sest mõnikord püüdis klient petta ja maksmata jätta. Sellistel puhkudel leidis kogenud ratassepp võimaluse järgmise tellimusega sellele kliendile õppetund anda. Peamine eesmärk ei olnud mitte rahalist kaotust korvata, vaid pigem olid motiiviks talupojajühiskonna põhiväärtused: tüssatsaamist peeti häbiasjaks, seetõttu oli lubatud tüssaja ülekaaldamine (Jávor 2000: 627–628). Ratassepad mainisid ka kliente, kes maksid kiirtöö eest, ja neid, kes lisaks töö eest tasumisele väljendasid ka oma tänulikkust ja tänasid käsitöelist. Käsitöölise ja kliendi vahelistes suhetes oli väga oluline kliendi ausus.

Kogukondlikud sidemed ja teatud laadi suhted kadusid. Kadus meistri-õpi-poise suhe koos selle juurde kuulunud reeglistikuga. Ka kunagist keskkonda, milles käsitöeline ennast määratles, pole enam olemas. Samuti on kadunud käsitöölise–kliendi suhe, mis koosnes tehingutest, usaldusväarsusest, teineteise aitamisest ja lihtsalt üldisest inimesetundmisest. Kuigi kõik need asjad kadusid koos tegevusala kadumisega, kadus vastav kompetents palju hiljem kui kompetentsi ümbritsenud väärtused ja ühiskondlikud suhted.

Teadmiste ja tööriistade kadumine

Mingi käsitööala kadumine tähendab kompetentsi kadu. Kunagi aktiivselt tegutsenud käsitöölised ei kaotanud oma ametialaseid teadmisi kohe. Isegi, kui neil polnud kõiki tööriistu alles, oskasid nad rääkida kõige olulisematest võtetest, mida vankrite valmistamisel kasutati (ja vajadusel neid ka demonstreerida). Paraku, kui kaovad käsitööoskuste valdajad, kaovad ka teadmised. Isegi, kui etnoloogid on need ära kirjeldanud, pole sellist kompetentsi võimalik omandada pelgalt kirjelduste järgi. Isegi kui neil ratasseppadel oleks olnud järeltulijaid (keda neil paraku polnud), poleks need õpilased arvata-vasti õppinud puutööd tegema käsitsi – nad kasutaksid töö tegemiseks masinaid. Kuid selle käsitööala õppimise peamiseks tingimuseks oli oskus töötada suure kirve ja teiste käsitsi töötamiseks mõeldud riistadega.⁶

Oleme juba maininud, et üks hea ratassepa olulisi tunnuseid oli aeg, mis tal kulus ühe eseme, eriti ühe vankriratta valmistamiseks. Ent see oli oluline vaid senikaua, kuni tulid kasutusele masinaid. Kuna 1960. aastatest peale olid juba igas töökojas lintsaed ja elektrimootoriga töötavad treipingid, siis lühenesid tööde valmistamisajad märgatavalt, mistõttu töö kiirus polnud enam käsitöölise hindamisel nii oluline. Ratasseppade endi sõnade kohaselt ei tähendanud mehhaniseerimine käsitöölise jaoks, kes oma materjali hästi tundis, kvaliteedi halvenemist – see tähendas ainult tööaja lühenemist. Ainus 20. sajandi uuendus, mida kõigi vanade võtetega kursis olevad ratassepad süüdistasid kvaliteedi halvenemises, oli metallist nõelte kasutuselevõtt rattapöidade kinnitamiseks, mille tulemusena rattapöiad lõhenesid või rebenesid kergemini.

Seega ei tuleks tööriistu kirjeldades silmas pidada ainult nende hulka, jooniseid, fotosid ja omandamise viise. Kui uuritakse kadumise veerel olevat käsitööala, siis tuleks silmas pidada ka seda – kui omanik seda mäletab –, millal mingit tööriista viimati kasutati ja kas kasutus jäi unarusse mehhaniseerimise tõttu või sellepärast, et tegevusala muutumine tõi kaasa selle harvema kasutuse. Teine tähenduslikult oluline märk on see, kust ese välja otsitakse, kui nähtav see töökojas on: kas see on peidetud kuhugi nurka, ümbritsetud teistest

6 Rohkem selle teema kohta vt Cseh 2011.

esemetest, või peab seda pööningule otsima minema. Sageli tuleb spetsiaalselt küsida nende tööriistade kohta, mis kunagi olid selle käsitööala jaoks olulised, sest muidu ei teeks nende omanik neist üldse juttu ja on võimalik, et need leitakse üles alles pärast pikemat otsimist. Kuna tema seda tööriista enam oluliseks ei pea – ta pole ju seda kasutanud juba 30–40 aastat –, siis võib tal olla raske sellest rääkida. Sedalaadi uurimismaterjali töödeldes on ilmtingimata vajalik, et eseme info sisaldaks andmeid ka selle kohta, millal selle kasutamine lõppes, miks see lõppes ja kuhu tõstis omanik selle kohalt, kus ese algelt asus. Kui tööriista asemele tuli masin, siis kuidas on muutunud tööprotsess, milles see ese osales? Kui see oli algelt mitmeosaline tööriistakomplekt (nt peitlid, hõõvliid), siis kui palju esemeid komplekti kuulus ja kui paljud neist on endiselt alles? Mis sai kasutuseta jäänud tööriistadest? Kui nood olid puust, siis kasutasid käsitöölised neid sageli kütteks, mõned metallist tööriistad müüdi aga maha. Muidugi tasuks üles märkida ka mahamüümise aeg, kuid varasemad omanikud mäletavad harva, millal see täpselt oli. Kui töökojas on masinaid, siis oleks oluline teada, millal need sinna ilmusid. Puutööga tegelenud käsitöölised on ostanud masinaid 1970. aastatest peale ja ka pärast seda, kui nad ratassepatööd enam ei teinud. Kuid käsitööala uurimise seisukohalt huvitavad meid ainult need masinad, mida nad kasutasid kuni selle ajani ja mis on olulised ratassepa toodangu valmistamise kontekstis, lühendades toodangu valmistamise aega ning muutes töövõtteid ja kvaliteeti. Me oleme teadlikud sellest, et käsitöölised ei suuda alati neile küsimustele selgeid ja täpseid vastuseid anda, aga tuleks siiski püüda saada võimalikult palju infot.

On tähelepanuväärne, et isegi kui käsitöölistel olid küsitlemise ajal oskused endiselt alles, olid nende tööriistakomplektid mittetäielikud. P. L.-il ja Sz. M.-il olid alles ainult mõned tööriistad; L. G.-l oli neid palju rohkem, sest tema kasutas neid aktiivselt puusepatöös, aga isegi tema tööriistaloend oli mittetäielik, või siis ei pidanud ta oluliseks kõiki oma peitleid ja hõõvleid välja tuua. 1950. aastatel ostsid ratassepad endale tööriistu vanadelt käsitööliselt või töökodadest, mõned valmistati ka ise (näiteks tislari tööpink üldisemalt). Pärast tegevusalast loobumist Sz. M. ja P. L. enamasti põletasid või müüsid tööriistad ja šabloonid, mida enam ei kasutatud, aastate jooksul tasapisi maha. 2007. aastal polnud neil peaaegu üldse mingeid tööriistu alles (Sz. M.-il 11 tükki, P. L.-il 3 tükki). L. G.-l oli lisaks 50–60 käsitööriistale olemas ka rattaraam (ratta paigaldamiseks), *servant* (kolmejalgne tugi tislari tööpingi kõrval), tislari tööpink, treipink, lintsaag ja mitmeid šabloone.

Kõige detailsema tööriistade kirjelduse sai P. B.-lt. Tema tööriistade seas oli ka selliseid, mida ta ei kasutanud või kasutas väga harva. Tänu tema täpsetele ja usaldusväärsetele säilinud mälestustele oli võimalik üles lugeda ja nimekirja kanda kõikvõimalikud tema töökojas leidunud tööriistad: seal oli kokku

Foto 3. L. G. töökoja sisevaade. *Fruzsina Csehi* foto.

98 käsitööriista, üks rattaraam, šabloonid (5 tk), treipink, tislari tööpink, väiksemaid masinaid. Ta ei suutnud enam kusagilt leida puuduvaid šabloone, kuigi tema isa töökojas oli olnud umbes 100 „mudelit“. Ent selles töökojas ei valmistatud mitte ainult vankreid, vaid ka tõldu ja kaarikuid. Umbes 48% tööriistadest oli päästetud perekonna pärandist, 48% oli aastate jooksul töökoja sisustuse täienduseks ostetud ja ülejäänud oli ta kas ise valmistanud või ei mäletanud, kust oli need saanud.

Teatud sõnade kasutamine jutustuses paljastab samuti seda, milliseid tööriistu ratassepad enam oluliseks ei pidanud: „seda te ilmselt ei tunne, aga ega see polegi huvitav“, „ega sellest nagnii keegi ei hooli“. Seega need tööriistad, mida enam ei vajatud, olid need, mis olid kaotanud oma iseväärtuse, nagu näiteks šabloonid; või tööriistad, mille olid välja vahetanud masinad (peitlid, saed jne). Need tööriistad olid töökojast sõna otseses mõttes kadunud ja koos nendega olid lahkunud ka kogemused, oskused ja teadmised, mida nende kasutamiseks vajati: „tööprotsess, see oli juba käe sees ja ajus“. Masinad muudavad raiumise, tahumise ning õige suurusega vormi lõikamise töö palju kiiremaks. Sellele vaatamata, kui intervjuude ajal toodi välja mõni vana, veel alles olev tööriist, siis jutustamine ja teadmiste meenutamine suurendas selle tööriista väärtust. P. B. arvates oli täieliku tööriistakomplekti omamine väga prestiižne, isegi kui nende tööriistade praegune omanik neid ei kasutanud või kasutas väga harva. Kuna tema püüdis kollektsioonina kokku saada töökoja terviksisustust, siis oli ta ka valmis tööriistade kasutusest väga detailselt rääkima.

Kuigi P. B. ei tegutsenud sellel käsitöölal nii aktiivselt nagu teised kolm ratasseppa, rõhutas tema iseäranis käsitöölise ühiskondlikku positsiooni, ehkki see lugupidamine kuulus tema esivanematele ja mitte talle endale. Ta uskus, et ka tema väärrib sellist lugupidamist, ning rõhutas oma seost

Foto 4. P. B. töökoja sisevaade. *Fruzsina Csehi* foto.

ratasseppadega isegi pärast kogukonnas kõrgele positsioonile jõudmist. Seda hoiakut sümboliseeris tema väga hästi sisustatud ja korras töökoda, kus vanad, 100 ja 150 aasta vanused tööriistad seisid kõrvuti uute, hiljuti ostetud tööriistadega, mida kasutati harva.

P. B. juhtum oli välitööde käigus uurija jaoks väga valgustuslik kogemus. Mees, kes on uhke oma suguvõsa käsitöökuste üle, ei ütle kunagi: „Ma olen professionaalne ratassepp.“ Vältides konkreetsete vastuste andmist minu praktilist tööd puudutavatele küsimustele (vankri mõõtmed, kiilude löömise viis, kasutatud puuliigid jne), rõhutas ta käsitöölise ühiskondlikku rolli ja positsiooni. Selline küsimustele vastamise viis räägib käsitöölisele juba osaks saanud kaotustest ja sellest, milliste käsitöö komponentide külge ta klammerdub, et säilitada oma identiteeti, mille ta päris oma suguvõsast.

Kokkuvõtteks

Loomulikult kogume mingit käsitööala uurides kõiki komponente: sotsiaalseid suhteid, oskusi, tööriistu ja tooteid. Ent uurides väljasuremise veerel olevat käsitööala, peame arvesse võtma ka seda, kui kiiresti ja millises järjekorras need komponendid ühe isiku elust või isegi ametialast kaovad. Teadmiste kadumise uurimine tõstatab uusi küsimusi kadumise uurimise metoodika kohta, aga ka mõnikord aktiivse ja elava käsitööalaga võrreldes mittetäielike teadmiste kohta.

See, kuidas käsitööala praktiseerimine on kadunud, on iga meistri puhul erinev, sõltudes oludest, nende teadmiste tasemest ja kogukonnast, kus nad töötasid. Käsitööoskuste kadumise protsess sisaldab endas mitmesuguseid mälestusi ja kogemusi. Endist eluviisi tõlgendatakse muutunud elukorralduse raames ning tagasivaates määratlevad endised rataspepad oma käsitööala endist sotsiaalset prestiiži, olulisust ja sotsiaalsete suhete muutumist. Selle poolest kulub ühe käsitööala kadumiseks palju rohkem aega – 50–90 aastat – kui selle praktiseerimise kadumiseks.

Töökodade ja tööriistakomplektide ülevaatamise kaudu muutub rataspepa käsitööala hülgamine peaaegu käegakatsutavaks: kunagi nii vajalikud tööriistad ja šabloonid on mehhaniseeritud töökodadest tasapisi kadunud, asemele on tulnud masinad töökodades, mida endiselt kasutatakse. Ainsas töökojas, kus ma nägin peaaegu kõiki tööriistu, olid need kõik tegelikult osaks ekspositsiooniruumist. Isegi kui tööriistad ise olid kadunud, oli neil oluline roll mälestustes. Nende varasem kasutus sümboliseeris kompetentsi, „töelist“ käsitööd, mille valmistamiseks masinaid veel ei kasutatud. Kaotuse, lakkamise, s.t muutuse uurimine juhib tähelepanu tõsiasjale, et rataspeppade tegevusala ajalugu sisaldab ka viimast kümnendit, mil käsitöölised kasutasid masinaid, seda enam, et osalt olid just tehnoloogilised uuendused need, mis tõid kaasa selle tegevusala kadumise. Seega, kui meie eesmärgiks on säilitada järeltulevatele põlvkondadele töökodade sisseseadet, peab see sisaldama ka masinaid, mis lisandusid töövahendite hulka juba enne 1970. aastaid.

Rääkides kaotuse defineerimisest, mainisime, et üks oluline osa protsessist on ka säilitamise soov – millegi meie jaoks olulise kadumise vältimisena või kaotatu osade alleshoidmisena esemete või jutustuste kujul. Kaotus peab vältimatult olema teadlik, aktiivne protsess, ning just jutustuste ja vaadeldud tegevuste kaudu oleme suutelised seda protsessi jälgima, kirjeldama kaotuse ulatust ja mõju ning tagajärgi nii informantidele kui ka nende keskkonnale, mis ongi sellise uurimistöö peamine eesmärk.⁷

Uurimistööd rahastas NRD (National Research Development and Innovation Office), projekt number PD 128845 (PD1_18).

Artikli tõlkis Ehte Puhang.

7 Huvitava vastandpooluse sellele leiab Caitlin DeSilvey tööst, kes uuris kuude viisi mahajäetud talude esemeid ilma võimaluseta esitada nende endistele omanikele küsimusi nende asjade kasutuse kohta (DeSilvey 2006). Ta püüdis tabada mandumise protsessi ainult esemete kaudu. Uurides allakäiku mitteteadliku ja passiivse protsessina, esitas autor küsimusi, millele saab vastata ainult sellise analüütilise tööga, mis uurib kaotuse mõistet ja seda laadi uurimistöö eesmärki laiemas kontekstis.

Allikad

- Bácskai,** Vera 1989. Kézműves és társadalom [Käsítőöline ja ühiskond]. – *Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1988. november 15–16 [Käsítőöndusliku tootmise ajaloo konverents. Veszprém, 15.–16. november 1988]. Toim. Péter Nagybakay, Gábor Németh. Veszprém: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 9–13.
- Bakó,** Ferenc 1992. *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950* [Käsítőö ühes Ungari kesktasandiku külas. Tiszaigar 1949–1950]. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.
- Bodgál,** Ferenc 1962. Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál [Kogukonna sepp Matyóde seas Mezőkövesdis]. – *Néprajzi Értesítő* XLV, 81–96.
- Bodgál,** Ferenc 1965. A miskolci kovács-kerékgyártó céh [Seppade-ratasseppade gild Miskolcis]. – *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* V. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 299–316.
- Bodgál,** Ferenc 1967. Az ároktövi kovácsok [Ároktó sepad]. – *Ethnographia* LXXVIII, 202–218.
- Bodgál,** Ferenc 1968. A kovácsmesterség kutatása [Uurides sepakunsti]. – *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* VII. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 157–170.
- Cseh,** Fruzsina 2011. A kerékgyártó mesterség eszközkészletének változása a 19–20. században [Ratasseppade tööriistakomplektide muutumine 19.–20. sajandil]. – *Ethno-lore* XXVIII. Toim. Ágota Ispán, Zoltán Magyar. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 149–179.
- Cseh,** Fruzsina 2014. *A kerékgyártó mesterség múltja Magyarországon* [Ungari ratasseppade ajalugu]. *Életmód és Tradíció* 13. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- DeSilvey,** Caitlin 2006. Observed decay: Telling stories with mutable things. – *Journal of Material Culture* 11 (3), 318–388.
- Dobos,** Lajos 1976. A halmaji bognármesterség [Ratassepakunst Halmajis]. – *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból* [Ametid ja elustiilid. Valitud uurimistööid kohaliku ajaloo uurimise kursustelt ja teadlastelt]. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai* VII. Toim. István Dobrossy. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 89–95.
- Domonkos,** Ottó 1991. A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában [Käsítőö roll küla materiaalse kultuuri kujundamisel]. – *Magyar Néprajz* III: *Kézművesség*. [Ungari etnograafia III: Käsítőö.] Toim. Ottó Domonkos, Péter Nagybakay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 7–154.
- Fejes,** László 1976. Egy miskolci kádármester [Meister-püttsepp Miskolcist]. – *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból* [Ametid ja elustiilid. Valitud uurimistööid kohaliku ajaloo uurimise kursustelt ja teadlastelt]. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványai* VII. Toim. István Dobrossy. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 113–119.
- Frecskay,** János 1912. *Mesterségek szótára* [Käsítőö sõnastik]. Budapest.
- Gráfik,** Imre 1985. *Kiháló mesterségek?* [Ohustatud käsítőöalad?]. *Kézműves füzetek* 3. Budapest KIOSZ.
- Jávor,** Kata 2000. Magyar paraszti erkölcs és magatartás [Ungari käsítőöliste moraal ja käitumine]. – *Magyar Néprajz* VIII: *Társadalom* [Ungari etnograafia VIII: Ühiskond]. Toim. Attila Paládi-Kovács. Budapest: Akadémiai Kiadó, 601–692.
- Juhász,** Antal 1991. Fafeldolgozás [Puidu tootmine]. – *Magyar Néprajz* III: *Kézművesség* [Ungari etnograafia III: Käsítőö]. Toim. Ottó Domonkos, Péter Nagybakay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 412–463.
- Juhász,** Antal 2003. A kézművesek, kisiparosok a helyi társadalomban [Käsítőöliste staatus kohalikus kogukonnas]. – *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából* [Rändamised – muuseumi pärand. Artiklid Sándor Bodó auks tema 60. juubeli puhul]. Toim. Gyula Viga, Szilvia Andrea Holló, Edit Cs. Schwalm, Sándor Bodó. Budapest: Archaeolingua, 39–57.
- KSH** 1972. *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés. Községsoros adatok. 1. Szarvasmarha; 2. Lóállomány* [Pöllumajandusstatistika 1870–1970. Loomakasvatus. Kogukonna andmed. 1. Kariloomad; 2. Hobused]. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Madar P., Ilona 1982. Bognármesterség a Tiszazugban [Ratassepakunst Tiszazugis]. – *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara* [Väiketööstused Kunszentmártonis ja Tiszazugis]. Toim. Ibolya Bereczki, László Szabó. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 442–488.

Mandelbaum, David G. 1982. Életrajzi tanulmány: Gandhi [Biograafiline uurimus: Gandhi]. – *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában* [Biograafiline meetod, selle rakendused ja tulemused etnograafias ja antropoloogias]. *Documentatio Ethnographica* 9. Toim. Imola Küllös. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 29–45.

Mesarič, Andreja, **Repič**, Jaka, **Bartulović**, Alenka (toim.) 2008. *Experiencing Diversity and Mutuality. Book of Abstracts*. 10th Biennial EASA Conference Ljubljana, 26–29 August, 2008. University of Ljubljana, Faculty of Arts.

Nagybákay, Péter, **Németh**, Gábor (toim.) 1988. *Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. nov. 15–16* [Käsitöö-tööstuse ajaloo konverents. Veszprém, 15.–16. november 1988]. Veszprém: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

Niedermüller, Péter 1988. From the stories of life to the life history: Historic context, social processes and the biographical method. – *Life History as Cultural Construction/Performance*. Toim. Tamás Hofer, Péter Niedermüller. Budapest: Ethnographic Institute of the HAS, 451–473.

Paládi-Kovács, Attila 1984. Hagymányos közlekedés és szállítás [Traditsioonilised transpordiviisid]. – *Répáshuta. A Herman Ottó*

Múzeum Néprajzi Kiadványai XIII. Toim. József Szabadfalvi, Gyula Viga. Miskolc, 141–169.

Paládi-Kovács, Attila 2000. Kisiparosok [Käsitöölised]. – *Magyar Néprajz* VIII: *Társadalom*. Peatoim. Attila Paládi-Kovács. Budapest: Akadémiai Kiadó, 310–362.

Smuta, Lilla 1982. Adatok a Tiszazug kisiparának történetéhez (1945–1970) [Tiszazugi väiketööstuste ajalooline andmestik]. – *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara* [Väiketööstused Kunszentmártonis ja Tiszazugis]. Toim. Ibolya Bereczki, László Szabó. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 97–138.

Szekerés, Gyula 1987. *Kerékgyártó mesterség Hajdúböszörményben* [Ratasseppade käsitöö Hajdúböszörménys]. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

Takács, László (toim.) 2003. Válogatott források Tardona történetéhez (1240–1956) [Tardona ajaloo valitud allikad]. Tardona: Tardona Község Önkormányzat.

Tóth, Zoltán 1977. Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón [Meister-püttsepp Károly Schiszler Szekszárdist. Väikelinna käsitööliste sotsiaalsed ja majanduslikud suhted sajandivahetusel]. – *Agrártörténeti Szemle* XIX, 199–218.

Valuch, Tibor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* [Ungari sotsiaalaajalugu 20. sajandi teisel poolel]. Budapest: Osiris.

Fruzsina Cseh (s 1980), PhD, on etnograaf ja kultuuriantropoloog. Ta töötab teadurina Ungari Teaduste Akadeemia humanitaarteaduste keskuse etnoloogia instituudis. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on käsitöö, materiaalne rahvakunst, rahvakunsti rakendused ja moderniseerumine, transpordivahendite ajalugu.

A craft on the brink of extinction: The loss of the wheelwright's craft

Abstract

Taking into consideration the lives of the craftsmen, as influenced by the changing social and economic conditions and being aware of their memories, is beneficial not only for understanding the technical aspects of wheelwright's craft but also for following the loss of workmanship in their biographies and attitude. During my fieldwork in the settlements of Northeastern and Eastern Hungary and Bácska (Serbia) between 2006 and 2011, I focused on former wheelwrights working in the handicraft industry.

Studying the loss of knowledge raises new questions regarding the research methodology of disappearing craft and sometimes incomplete knowledge, compared to an active and living craft. In narratives that are collected decades after the craft has disappeared, some aspects of it are emphasised, while other aspects are considered less significant by the wheelwrights. It depends on how the craftsmen's attitudes and values were influenced by their experiences in the past 30–40 years. In the analysis, the immediate surroundings that determine one's choices and means of adaptation have to be taken into account.

The process of losing craft incorporates different memories and experiences in the case of each individual master. The loss of memory takes much more time – fifty to ninety years – than the loss of practice. This process is worth following, as the ways the craftsmen have lost their knowledge also says a lot about wheelwright's craft, but also about the varied range of values and social relations of craftsmen.

L. G. and P. L. were born and lived in Bükk Mountains. Due to forest wood works, everybody knew the forest and the different species of trees well, and the carriage industry, as well as the growing mining industry later on, provided enough employment opportunities for those that did not specialise in agriculture or animal husbandry. When the demand for the wheelwrights' products decreased, they could find a job in mines, working parallel at home, too, using their original craft expertise. It was mainly the co-operative farms that offered employment opportunities for the wheelwright from Tiszaigar (Great Hungarian Plain) after the decline of the craft, as here beside industry, agriculture and animal husbandry were more significant than in the mountain regions. The fourth informant, P. B. was born in Törökszentmiklós (a town with ca 10,000 inhabitants) into a wheelwright dynasty. However, he never practiced his profession actively. His family of wheelwrights had a significant past in the craft and consequently more properties and social fame. Since the other three wheelwrights came from peasant families and to them craftsmanship meant an advancement on social level, for P. B., the next step in the social hierarchy was the diploma.

P. B.'s high social status, which he achieved in the community through his political career, connects with the historic status of his family of handicraftsmen. Therefore, in this case, the prestige related to the profession is based not on the wheelwright's expertise as a craftsman but on the family's history and on his own political career.

The craftsmen who had once practiced their profession actively have not yet lost their knowledge; they have, however, lost some social relationships, and their roles in the community have also changed. The master—apprentice relationship disappeared, along with all the rules; there is no longer any respect for a good master or good apprentice, and the milieu in which the craftsmen identified themselves is nowhere to be found. Also gone is the craftsman—customer relationship, which consisted of deals, reliability, assistance to each other, and just a general knowledge of people. Although all of these were lost after the practice had been abandoned, the expertise will be lost much later than the values and social interactions that accompany it.

As the demand for wheelwrighting and several other crafts disappeared in the second half of the 20th century, the values created by small peasant communities and subscribed to by all honest craftsmen lost their validity under the new social and economical circumstances. These values were the prestige of craftsmanship, emphasised by the number of the apprentices and assistants, the independent workshop, the knowledge and the social roles.

The process of loss can be grasped also through still existing or incomplete sets of tools. The once-essential tools and models gradually disappeared from the mechanised workshops and were replaced by machines in workshops still in use. In the only workshop where I found almost every tool, all of them were in effect part of an exhibition space. Even if the tools disappear physically, they play an important role in recollections. Their former use symbolised the expertise, the „true“ craft that had not yet utilised machines. The examination of loss, cessation, i.e., change, draws our attention to the fact that the history of the wheelwrighting industry also includes the last decade when craftsmen used machines, and all the more so since, technical innovations were partly what led to the loss of the craft.

Keywords: wheelwright, loss, craftsmanship, skill, toolset, social relationships, biography study